NEDERLAND IN DE JAREN 1914-1936

1. De verhouding tussen Nederland en België

1830-1914

Na het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk in 1830 volgden moeizame onderhandelingen om tot een definitief akkoord over de scheiding te komen. In 1839 was het eindelijk zover. Voor België waren de resultaten minder gunstig dan voor Nederland. Het laatste land kreeg zijn oude gebied terug en de nieuwe staat moest delen van het bezette Limburg en Brabant teruggeven.

In de tweede helft van de 19e eeuw verbeterden de betrekkingen wel, maar rond de jaren zestig doken nieuwe moeilijkheden op. Nederland wenste een spoorverbinding van Vlissingen naar het Ruhrgebied in Duitsland, net zoals Antwerpen al een 'IJzeren Rijn' naar het Ruhrgebied had. Dit betekende afdamming van het Sloe en het Kreekrak en dat was niet in overeenstemming met het scheidingsverdrag van 1839 waarin België een open verbinding met de Rijn via de Wester- en Oosterschelde was toegezegd. Verder ontstond er onenigheid over de verdeling van het Maaswater, een zaak die voor Nederland van belang was voor de kanalen in Limburg en Noord-Brabant en voor de bevloeiing van Oost-Brabant. Kanaalverbindingen door Walcheren en door Zuid-Beveland losten het eerste probleem op. De kwestie van de verdeling van het Maaswater bleef onopgelost. Maar er speelde nog meer.

België was niet gelukkig met zijn gebiedsomvang en sommige onderdanen tot in de hoogste kringen toe droomden van een groter België. Een van de onderdanen die met concrete plannen kwam was Emile Banning, werkzaam bij het ministerie van Buitenlandse Zaken in Brussel. In diens expansionistische dromerijen doken gebieden als Luxemburg, het Duitse Rijnland, Zeeuws-Vlaanderen en delen van Zuid-Limburg met enige regelmaat op. Overigens waren noch Leopold I, noch Leopold II erg tevreden met de omvang van hun Belgische koninkrijk. Leopold II wist dit te verhelpen met het Congo-avontuur in Afrika. In het kader van de internationale politiek in de jaren 1830-1839 was afgesproken dat Groot-Brittannië, Pruisen (na 1870, Duitsland) en Frankrijk garant zouden staan voor de neutraliteit van de Belgische staat en dat België een politiek van neutraliteit zou voeren. Ook Nederland had met die neutraliteit ingestemd maar had niet laten vastleggen deze neutraliteit ook te zullen garanderen bij een aanval op de Belgische staat.

Gezien de geopolitieke ligging van België en ook van Nederland volgden de politieke leiders van beide kleine staten de internationale politiek nauwlettend. Frans expansionisme van Napoleon III, de Pruisisch-Franse oorlog van 1870 en de luidruchtige buitenlandse politiek van het Wilhelminische Duitsland[1] zorgden regelmatig voor spanningen en tegelijk voor ideeën over bondgenootschappen tegen vermeende vijanden. Een probleem was echter dat de Belgische staat neutraal diende te zijn en de Nederlandse dat wenste te blijven. Plannen van bijvoorbeeld Eugène Baie begin van de 20ste eeuw over een Frans-Belgisch-Nederlandse alliantie kwamen daardoor niet van de grond.

Zo was vóór 1914 voor België de beste verzekering tegen het op dat moment meest reële gevaar van Duitsland een goede relatie met Frankrijk en Engeland. In Nederland lag de situatie ingewikkelder. Economisch was men sterk afhankelijk van Duitsland (import van steen-

[1] Het Wilhelminische Duitsland (1890-1918) werd gekenmerkt door een politiek bestel, verschillend van de andere West-Europese mogendheden. In het Rijk onder leiding van keizer Wilhelm II genoot de militaire top vrijwel een politieke autonomie en oefende de bovenlaag van het industriële establishment een aanzienlijke invloed uit.

kool en export van agrarische producten en last but not least de transitohandel. Voorts waren er culturele banden met het als overwegend protestant ervaren Duitsland, was er een nauwe band op het terrein van de wetenschappen (de universiteiten waren sterk op Duitsland georiënteerd) en in militaire, intellectuele, economische en bestuurlijke kringen was zeker een pro-Duitse tendens aanwezig. Dit pro-Duitse sentiment werd versterkt door de door Engelsen in Zuid-Afrika op het einde van de 19e eeuw gevoerde oorlogen tegen de oorspronkelijke Nederlandse kolonisatoren in die gebieden (Transvaal, Oranje Vrijstaat en Natal). Tegelijk was er echter een zekere afkeer en huiver jegens het Duitse militarisme en de Duitse expansiedrang zoals die in het Pangermanisme tot uiting kwam. Los daarvan moet zeker niet de indruk gewekt worden dat het hele Nederlandse establishment pro-Duits was in die jaren. De uitspraak van Oberst Von Schweinitz in augustus 1918 is in dit opzicht wel interessant: “Vom grossen politischen Belang sind die Sympathien und Antipathien nicht. Dazu ist der Holländer zu nüchtern. Im Grunde bleibt er immer hollandophil, alles übrige ist Beiwerk.”

Nog in het begin van de 20ste eeuw liep even de spanning tussen Nederland en België op, toen Nederland plannen lanceerde voor een zware verdediging van de monding van de Westerschelde met een groot fort bij Vlissingen. Dit om ook tegenover Groot-Brittannië te laten zien dat heel Nederland (kust en oostgrens) verdedigd werd. Het plan verdween: het was te duur.

Met Groot-Brittannië had Nederland een ingewikkelde relatie. Er waren, zoals hierboven reeds genoemd, fricties inzake de Boerenoorlogen, maar tegelijk diende Nederland de Britten te vriend te houden vanwege de Nederlandse overzeese bezittingen in het oosten. De bescherming van Nederlands-Indië kon Nederland alleen niet aan. Bij een mogelijke agressie van de zijde van Japan was Nederland volledig afhankelijk van Britse vlootsteun. Gezien de snel groeiende macht van Japan (denk aan de Russisch-Japanse oorlog van 1905) was Nederlands-Indië een aantrekkelijk gebied, rijk aan delfstoffen en olie, en een goed afzetgebied voor de Japanse industrie. Neutraliteit naar twee zijden was voor Nederland een noodzaak om te overleven.

1914

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bleef Nederland neutraal, omdat én Duitsland én Groot-Brittannië de neutraliteit van Nederland garandeerden. Zij hadden er allebei belang bij dat een deel van de kust geen gevechtszone werd en Duitsland hoopte via Nederland minder last van een Engelse blokkade te hebben. Vrees voor de kracht van het Nederlandse leger speelde bij deze beslissing geen rol.

Wat er in België gebeurde, sloeg men echter met verbijstering gade. Hulp werd geboden en de grote stroom vluchtelingen vingen overheden en burgers voor korte of soms lange tijd zo goed mogelijk op. En het ging om tienduizenden. Uitgeweken militairen werden geïnterneerd en behandeld volgens de internationale rechtsregels. Was dat alles, zo vraagt men zich af. Het antwoord is ja en nee.

In 1914-1915 ontwikkelde zich in *Neerlandia,* het orgaan van het Algemeen-Nederlands Verbond (ANV) een discussie waar Cyriel Buysse, Leo Simons, Adriaan Loosjes, Pieter Geyl en anderen aan deelnamen. Zij vonden dat de Nederlandse neutraliteit niet in de weg mocht staan als het ging om een krachtige veroordeling van Duitsland. Duitsland had wel een stamverwant volk aangevallen en ernstig leed berokkend. Geyl zelf vond eigenlijk dat Nederland niet neutraal had moeten blijven en met de entente mogendheden had moeten meestrijden. Wel erkende hij dat de publieke opinie in Nederland daarin niet mee zou gaan. De leiding van het ANV wees echter een krachtiger stelling nemen van het Verbond af en kwam niet verder dan op te merken dat Duitsland België onrecht had aangedaan. In dit interne conflict ligt overigens de oorsprong van de oprichting van de Dietsche Bond in 1917. Deze Bond was uitge-

sproken pro-Vlaams en nam een pro-activistisch standpunt in. Een scherpe veroordeling van Duitsland bleef echter uit. Er heerste in die middens een duidelijker pro-Duitse mentaliteit.

Zo kwam René De Clercq met zijn gezin in een land dat zich strikt aan zijn neutraliteit hield en zich in alle mogelijke bochten moest wringen om noch de Duitse noch de Britse toorn op te wekken. Die neutraliteit vrijwaarde het land van onmiddellijk oorlogsgeweld, maar zware mobilisatielasten, distributie van voedsel en brandstoffen, zelfs regelrechte honger bleef de burgers niet bespaard.

Het activisme (ontstaan bij de Jong-Vlamingen in Gent in 1914) kreeg, zij het vaak in minder radicale vorm, verdere aanhang in het Vlaamse land. Het kreeg ook steun in Nederland. In 1915 kreeg Carel Gerretson met Duitse hulp via het gezantschap in Den Haag het dagblad *De Vlaamsche Stem* in handen. Met hulp van Anton Jacob en René De Clercq zette hij in het blad een pro-activistische koers uit. Het doel was federalisme in België, gekaderd in een sterk en vernederlandst Vlaanderen. Dat nieuwe België zou mogelijk in een min of meer nauwe band, verbonden met Nederland en uiteraard onder controle van Duitsland, een bijzondere plaats in het Duitse Keizerrijk kunnen krijgen. Over die laatste ontwikkelingen heerste de nodige vaagheid, daar ook de Duitse bezetters zelf het niet eens waren over wat er met België diende te gebeuren na de overwinning. Voor Gerretson, conservatief als hij was en sterk in termen van het verleden denkend, zal mogelijk een hersteld Verenigd Koninkrijk onder Duits toezicht een toekomstdroom zijn geweest.

Het zal duidelijk zijn dat de Nederlandse overheid zich verre van het activisme hield. Maar ook Gerretson haakte na 1916 af, *De Vlaamsche Stem* verdween na stopzetting van de Duitse gelden en De Clercq vertrok naar Vlaanderen[2] om daar het activisme te bevorderen. Hij zou samen met een 500 lotgenoten in 1918 naar Nederland terugkeren[3]. Gerretson had hen aangemoedigd naar Nederland te komen. Ze zijn daar opgevangen door leden van de Dietsche Bond en in het algemeen redelijk goed in de Nederlandse samenleving geïntegreerd. De Dietsche Bond, het ANV en de Vlaams-Hollandse verenigingen en ontmoetingsdagen op de grens van Nederland en België voorkwamen een al te grote vereenzaming

1918

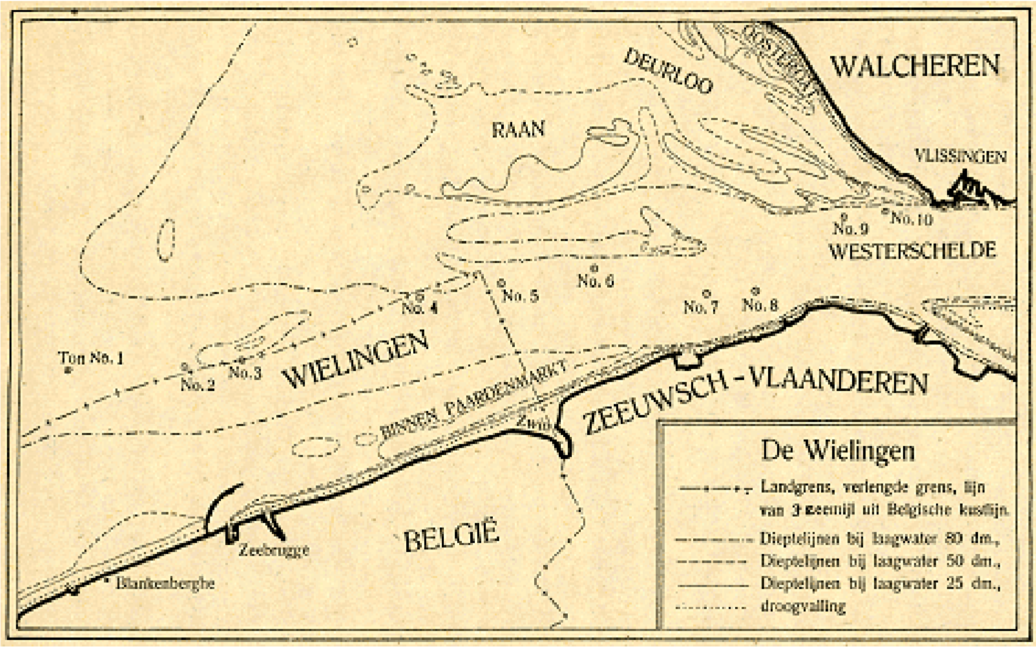
Het einde van de oorlog in november 1918 betekende dat de Belgische staat nu de mogelijkheid kreeg om bepaalde politieke verlangens te gaan oplossen, waaronder de oude politieke geschillen met Nederland. De kansen leken goed omdat de publieke opinie in West-Europa vrij negatief over Nederland oordeelde. Het was er met zijn neutraliteit wel erg gemakkelijk al die vier jaren en zo letterlijk buiten schot gebleven. Bovendien had het de Duitse keizer, een *oorlogsmisdadiger*, politiek asiel verleend. Oude wensen, in oorlogstijd meer dan eens geuit, doken op en België eiste Zeeuws-Vlaanderen en een deel van Zuid-Limburg op en voegde er nog een reeks eisen op het gebied van de waterwegen aan toe. De voornaamste waren soevereiniteit over de Wielingen[4], een kanaal door West-Brabant om zo Antwerpen met de Rijn te verbinden en een kanaal Antwerpen - Rurhgebied.

---

[2] half juni 1917, RDC-genootschap

[3] eind oktober 1918 voegt hij zich terug bij zijn gezin in de Prinsenstraat 8 in Bussem, RDC-genootschap

[4] *De kwestie van de Wielingen* was die van de grens in de zee voor de kust van België. De vaargeul van de Westerschelde loopt langs de kust van Zeeuws-Vlaanderen en van België tot de hoogte van Blankenberge en wordt de Wielingen genoemd. Nederland stelde dat dit bij de Westerschelde hoorde die in 1839 aan Nederland was gekomen. De grenzen van de territoriale zeeën en het continentaal plat van beide landen werden pas afgebakend bij de Verdragen van Brussel van 18 december 1996.



De Engelse gezant in Den Haag waarschuwde Nederland voor de Belgische verlangens en zei: “They want to grab where and whatever they can.” De Grote Mogendheden - Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten - toonden minder animo voor de Belgische eisen. Met name Groot-Brittannië uitte zich gereserveerd. Ik herinner eraan dat Pieter Geyl als correspondent van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in juni 1915 in Londen de First Lord of Admiralty, Winston Churchill, interviewde en hem de uitspraak ontlokte dat Groot-Brittannië pal stond voor de kleine staten en dat gebiedsafstand door Nederland na de oorlog geen optie was. Al was de situatie rond de Westerschelde wel *onnatuurlijk* in Churchills ogen. Maar tijdens de oorlog had het Comité de Politique Nationale onder leiding van Pierre Nothomb de annexatieverlangens meer dan eens verwoord en hij leek bij de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken, Paul Hymans, gehoor te vinden. Na voor Nederland spannende onderhandelingen die door minister H.A. van Karnebeek kundig gevoerd werden, liet België, zeker ook onder druk van de Grote Mogendheden de annexatie-eisen vallen. Maar de Grote Mogendheden wensten wel dat er tussen beide staten verder onderhandeld zou worden over een aanpassing van de scheidingsvoorwaarden van 1839.

1920-1936, de hoofdlijnen

In 1920 staakten de Belgen de onderhandelingen, omdat zij inzake de soevereiniteit over de Wielingen onvoldoende toezeggingen kregen. In 1924 begonnen de onderhandelingen weer. Nu kwamen beide partijen tot een verdrag dat in 1925 werd getekend. Nederland had bij monde van Van Karnebeek nog al wat concessies gedaan. Met name het toegestane kanaal van Antwerpen door Brabant naar de Rijn was een royaal gebaar. Daarnaast waren er concessies inzake het beheer van de Westerschelde gedaan. Verborgen bleef dat België de soevereiniteit van Nederland over de Westerschelde bleef betwisten. België had een reserve (voorbehoud) gemaakt over de doorvaart van oorlogsschepen in oorlogstijd. Het verdrag werd in 1926 in België in de volksvertegenwoordiging aanvaard en in Nederland stemde in 1926 de Tweede Kamer in met het verdrag. Toch kwam er onmiddellijk na de aanvaarding een grote buitenparlementaire campagne tegen het verdrag op gang om het verdrag als nog in de Eerste Kamer verworpen te krijgen.

In deze oppositie speelden Rotterdamse en Amsterdamse reders en stuwadoors (bedrijven voor het laden en lossen van zeeschepen) en de havenvakbonden een dominante rol. Maar ook de Groot-Nederlanders uit de Dietsche Bond, waarin ook de uitgeweken activisten een rol

speelden, verwierpen het verdrag. Zij waren van oordeel dat in België alleen het Franskiljonse kapitaal van het verdrag zou profiteren en dat de Nederlandse soevereiniteit te kort werd gedaan. Het laatste argument tegen het verdrag was nog al klein-Nederlands (ook Pieter Geyl vond dat). Het zijn echter Groot-Nederlanders als Gerretson en mr. A. J. Van Vessem geweest die het Belgische voorbehoud ten aanzien van de doorvaart van oorlogsschepen in de openbaarheid hebben gebracht. Pikant is ook dat de latere leider van de Nederlandse Nationaal Socialistische Beweging, ir. Anton Mussert, in de organisatie tegen het verdrag zijn eerste schreden op politiek terrein zette. Uiteindelijk werd het verdrag in maart 1927 verworpen.

Terugblikkend komt de vraag op: waarom stemde de Nederlandse regering met grote concessies in. De Nederlandse buitenlandse politiek was al lange tijd zeer legalistisch ingesteld en hechtte - als kleine natie kon men moeilijk anders - sterk aan internationaal recht. Van Karnebeek heeft zeker gedacht aan het ideaal van internationale vrede en aan idealen van de Volkenbond. Het mislukken van het verdrag is zeker ook te wijten aan de te grote eisen die België stelde. Het ontbrak aan wederkerigheid. Positief was dat Gerretson via de Nationale Unie, een conservatieve buitenparlementaire actiegroep, met een alternatief voor het kanaal kwam. Het voorgestelde tracé kwam merkwaardig overeen met het uiteindelijk in 1963 gerealiseerde kanaal. Een resultaat dat na vele jaren onderhandelen voor en na de Tweede Oorlog tot stand kwam. Andere zaken, als de doorvaart van oorlogsschepen en de verdeling van het Maaswater bleven eveneens onopgelost. Het Maaswater bleef ook na 1945 een voortdurend punt van bespreking. Men moet zelfs vaststellen dat niet alleen het Maaswater, maar ook de Westerschelde en de spoorverbinding van Antwerpen met het Ruhrgebied nog steeds geschilpunten opleveren. Kortom de problemen tussen beide landen bleven ook na de Eerste Wereldoorlog bestaan en bleven gedurende het leven van De Clercq onopgelost.

De grote economische crisis van de jaren dertig en de snelle opkomst van het nationaal-socialistische Duitsland met zijn agressieve buitenlandse politiek hebben de betrekkingen tussen beide staten zeker beïnvloed. Via de zgn. Oslo-staten trachtten Nederland en België met enkele Scandinavische staten tot een regeling van in- en uitvoerrechten te komen en in 1936 hebben koningin Wilhelmina en koning Leopold III tot vrede opgeroepen en koos ook België voor een zelfstandigheidspolitiek. Tot een echte samenwerking bijvoorbeeld op het gebied van defensie, kwam het niet.

Tot zo ver de hoofdlijnen van een periode die De Clercq ook zelf meemaakte. Maar het zijn niet alleen grote zaken die de politiek en ook de buitenlandse politiek bepalen. Reeds enige malen is het woord Groot-Nederland gevallen. Dat begrip, omschreven als de betrekkingen tussen de Nederlandssprekenden in Nederland en Vlaanderen, kende verschillende nuances. Ging het louter om taal- en letterkundige betrekkingen of ging het om politieke steun van het Noorden aan de Nederlandstaligen in België die in hun taal en in hun cultuur, en daardoor ook in hun maatschappelijk leven, werden achtergesteld bij en door de Franstaligen in hun land of ging het, extreem gesteld, om een politieke toenadering tussen beide Nederlandstalige gebieden. Deze drie elementen zijn, zij het met belangrijke accentverschillen, in de Groot-Nederlandse beweging terug te vinden. Vóór 1914 lag de nadruk op de taal- en letterkunde en niet op politieke steun aan de Vlamingen inzake hun taaleisen (ik noem de steun aan de vernederlandsing van de Gentse universiteit). Na 1914 veranderde dit en kwam de politieke dimensie sterk naar voren. Dit hield in dat ook de politieke relaties tussen Nederland en België of anders gezegd tussen Den Haag en Brussel door de Groot-Nederlandse gedachte beïnvloed werden. Hiervan in het volgende gedeelte een paar voorbeelden.

2. Groot-Nederland in de buitenlandse politiek, 1918-1936

Zo leverde in 1923 de viering van het 25-jarige bestaan van het Algemeen-Nederlands Verbond een incident op. De Belgische regering, die de activisten gestraft had voor hun landsverraderlijke gedrag, had er moeite mee dat in Nederland en in Duitsland honderden activisten politiek asiel hadden gekregen. In Nederland, ik noemde het al, zeker zo een 500. Voorzover mogelijk hield het gezantschap hen in het oog en als er anti-Belgische uitingen waren, beklaagde België zich bij monde van zijn gezant bij de Nederlandse regering. Dit gebeurde in 1923 toen het ANV-bestuur op het feestelijk diner Hippoliet Meert had uitgenodigd. Hij had immers in 1895 het ANV in Brussel opgericht, maar hij was als activist ook bij verstek tot twintig jaar dwangarbeid veroordeeld. De Belgische gezant protesteerde maar Meert bleef eten. Overigens was het ANV voorzichtig geweest en had een bijdrage van de Jong-Vlaamse leider Jan Derk Domela Nieuwenhuis Nyegaard afgewezen. Pieter Geyl was er boos om geweest, maar het ANV hield voet bij stuk.

In 1929 was het weer raak. De Unie van Utrecht (1579) was in januari in Utrecht in de Aula van de Utrechtse Universiteit (de Kapittelzaal van de Dom, waar de Unie ook gesloten was) plechtig herdacht, maar dan in klein-Nederlandse protestantse zin. Niets over de Vlaamse ondertekenaars en niets over het katholicisme, laat staan dat er katholieken waren genodigd. Dat konden de Groot-Nederlanders beter en de Utrechtse afdeling van het ANV, de Dietsche Bond en het DSV (Dietsch Studenten Verbond) richtten in Utrecht een eigen herdenking in. De zaal van het gebouw van Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats was met vlaggen versierd, waaronder die uit het Vlaamse land (Gent, Antwerpen, Brugge, het Vrije en Lier - zij hadden de Unie mede ondertekend). De Clercqs dichtregel: “Hollandsch, Vlaamsch, Zuid-Afrikaansch: alleen de naam is anders”, was op het balkon in de zaal in grote letters aangebracht. Gerretson hield de feestrede met de titel “De Onverbrekelijke Unie”. Hij wees er nadrukkelijk op dat Groot-Nederland niet voor veroveringspolitiek of voor irredentisme stond, maar stelde wel dat het Nederlands recht en plicht was om Vlaanderen in België zodanig te helpen dat “de geestelijke eenheid der Nederlanden niet door de staatkundige organisatie onmogelijk wordt gemaakt. Wij erkennen niet Belgiës recht om Vlaanderen te verdrukken. En Vlaanderen wordt verdrukt!”. De zaal was enthousiast, maar de Belgische regering niet. Gezant Charles Maskens diende zijn beklag in en eiste maatregelen tegen het ANV en tegen Gerretson. De Nederlandse regering weigerde dit, zich beroepend op de vrijheid van meningsuiting. Wel kreeg het ANV binnenkamers te horen dat zijn regeringssubsidie in gevaar kwam met dergelijke activiteiten. Gerretson kreeg ook binnenkamers als bijzonder hoogleraar bij de Indologische faculteit van zijn curatorium een waarschuwing. De Indologische faculteit was bestuurlijk niet direct verbonden met de Rijksuniversiteit. De regering kon er zo ook eenvoudig buiten blijven. Al met al liep het goed af en dat was ook het geval met de lezingen die August Borms datzelfde jaar in Nederland kwam houden. Ook hier hield Maskens een oogje in het zeil, maar hij wist ook dat er goed op gelet werd dat Borms geen wilde dingen zou zeggen.

Het meeste stof wierp in de winter van 1929 de zaak van de geheime documenten op. Geheime militaire stukken waarin over een Frans-Belgisch optreden tegen Duitsland werd geschreven en waarbij een mogelijke aanval door Nederland werd voorzien, kwamen via via (Frank Heine) in handen van de Rotterdamse havenbaron Van Beuningen. Deze speelde de stukken door naar P. H. Ritter jr., de hoofdredacteur van *Het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* en een overtuigd Groot-Nederlander (vriend van Gerretson). Ritter publiceerde de documenten en het gevolg was *rumor in casa*. Spoedig echter bleken de stukken vals te zijn. Het bleek ook niet zo zeer een actie om de Groot-Nederlanders in een kwaad daglicht te stellen als wel een actie van figuren in de Belgische geheime dienst om voor België de band

met Frankrijk wat losser te maken. Ook hier een storm in een glas water, al zagen sommige Groot-Nederlanders de Franse troepen net zoals in 1795 al over de toen en nu (1929) bevroren rivieren Nederland binnentrekken.

3. De Groot-Nederlandse beweging in het interbellum, 1914-1918

Laten we hier als overgang naar het meer op de interne Nederlandse toestanden gerichte gedeelte, toestanden waar De Clercq na 1918 en tot zijn overlijden in 1932 mee te maken kreeg, iets meer over de Groot-Nederlanders en hun beweging vertellen.

De aanhang van de Groot-Nederlandse beweging is nooit omvangrijk geweest. Op het hoogtepunt eind jaren twintig begin jaren dertig waren in Nederland ongeveer 1000 studenten lid van het Dietsch Studenten Verbond (1 op de 12 studenten landelijk gezien). Het werd in de loop van jaren dertig alleen maar minder. Het aantal leden van de Dietsche Bond bedroeg ook nog geen duizend en het ANV telde 3000 tot 5000 leden, maar die waren zeker niet allen geporteerd voor de meer politieke idealen van Groot-Nederland. Dubbellidmaatschappen waren zeker voor de Dietsche Bondleden normaal. Het gaat dus al met al om enkele duizenden personen. Hun achtergrond was in de eerste plaats intellectueel, veelal universitair geschoold, protestants qua religieuze achtergrond en liberaal tot conservatief in politiek opzicht. De Belgische gezant in Den Haag, De Ligne, schreef in juli 1920 in een rapport aan minister Hymans over het Panneerlandisme dat het was: “l’oeuvre d’intellectuels, parmi lesquelles les professeurs, les littérateurs, les publicistes sont les plus nombreux. Des officiers de l’Armée et quelques membres du clergé participent à l’action.”

Het aantal katholieken en sociaaldemocraten was klein. De katholieken waren druk bezig met hun eigen emancipatie in de Nederlandse staat en de sociaaldemocraten hadden traditioneel weinig op met het in hun ogen conservatieve nationalisme. In de politiek had de beweging, ondanks de intellectuele oververtegenwoordiging onder de aanhang, nauwelijks weerklank gevonden. Het aantal politici met sympathie voor de Groot-Nederlandse beweging was letterlijk op één hand te tellen. Ik noem slechts het rooms-katholiek Tweede Kamerlid H.W.E. Moller en vanaf 1935 het Eerste Kamerlid, de NSB’er A.J. Van Vessem.

De Groot-Nederlandse beweging stond voor taaleenheid en cultuureenheid in het Nederlandse of liever gezegd Dietse taalgebied. Zij wilde die eenheid bevorderen en streed dientengevolge mee in de Vlaamse emancipatiestrijd voor taalwetgeving en maatschappelijke gelijkheid van de taal ten opzichte van het Frans. De beweging streed ook voor politieke idealen. Een politiek Groot-Nederland was het ultieme ideaal, maar hoe zag dat eruit:

- een republiek bestaande uit Vlaanderen en Nederland;
- een koninkrijk bestaande uit Nederland en Vlaanderen;
- een hersteld Verenigd Koninkrijk;
- een federaal België met daarbinnen een sterk Vlaanderen en een Koninkrijk der Nederlanden, die op een aantal punten samenwerken.

Of ging het louter om een wat sterker Vlaanderen in België, waardoor de barrière tegen Frankrijk sterker zou zijn. Dat laatste is zeker niet denkbeeldig. Het is opvallend om in allerlei artikelen in het blad van de Dietsche Bond (*De Dietsche Gedachte*), de angst voor en de afkeer van Frankrijk te lezen.

Wat al deze politieke opties bindt is de grote mate van vaagheid over de wijze waarop een en ander gerealiseerd zou moeten worden. Daarbij kwam dat in Nederland de publieke opinie voor dit soort zaken geen belangstelling had en vele intellectuelen vrees koesterden voor een verdere katholisering van het land. Verder meenden de Groot-Nederlanders dat het initiatief tot hereniging in welke vorm dan ook van Vlaanderen moest uitgaan. Tegelijk krijgt men de

indruk dat in Vlaanderen de aandacht toch meer uitging naar het verkrijgen van macht en invloed binnen de eigen Belgische staat.

De effecten van de Groot-Nederlandse beweging zijn hoe dan ook marginaal geweest, zelfs op het vlak van de letterkunde en het onderwijs. Bij de letterkundigen zien we dat de samenwerking vaak teniet werd gedaan door onderling wantrouwen. De resultaten op het gebied van het onderwijs lagen vooral in de onderlinge contacten tussen de studenten en hoogleraren uit Noord en Zuid bij de studentencongressen en met name bij de studentenuitwisseling, ook al was die vrij eenzijdig van Zuid naar Noord.

Een probleem vormde op het einde van De Clercqs leven de positie van de Groot-Nederlandse beweging tegenover het opkomende fascisme en nationaalsocialisme. Het zou de beweging in de jaren dertig verdelen en verzwakken omdat hetgeen de beweging voorstond in een aantal gevallen, ook in met name het nationaalsocialistische gedachtegoed, gepropageerd werd.

4. De Clercq in een verzuild Nederland, 1914-1936

Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog had René De Clercq en zijn gezin nog al wat contact met de familie Pieck die in Bussum in het Gooi woonde. Vader Pieck was behoudend liberaal, protestant, las *Het Algemeen Handelsblad*, een Amsterdams liberaal dagblad, was cultureel Groot-Nederlander en was tijdens de oorlog niet uitgesproken Duits- of Engels gezind. Een beeld waar nog al wat Groot-Nederlanders in passen, maar ook een beeld dat niet voor het gros van de Nederlanders paste.

De meeste Nederlanders leefden in de twintigste eeuw, en zeker in het tijdperk van het interbellum en eigenlijk tot in de jaren zestig, in een verzuilde samenleving. Dat wil zeggen dat de Nederlandse samenleving bestond uit een aantal (vier) zuilen, waarbinnen een groep bestaande uit alle lagen van de samenleving leefde en werkte. Dit samenleven werd bepaald door een ideologie (religieus of politiek) en dit ideaal uitte zich op elk levensterrein. De Nederlandse samenleving was met die verzuiling niet uniek. Ook elders in Europa zijn zulke voorbeelden aanwezig: Duitsland, Oostenrijk, België en Frankrijk. Alleen is de verzuiling in die landen minder rijk geschakeerd en is het veelal een klerikale en een antiklerikale zuil, waarbij de laatste dan een socialistisch en/of een liberaal karakter kan hebben.

In Nederland was de confessionele zuil het omvangrijkst. In feite waren het twee zuilen, een katholieke en een protestantse. De katholieke was in feite homogeen, de protestantse kende intern meer schakeringen (bepaald door een meer of minder orthodoxe en dogmatische visie op het protestantisme). Daarnaast kwam in de 20ste eeuw de sociaaldemocratische zuil op en men zou kunnen zeggen dat de rest van de bevolking koos voor de neutrale of liberale zuil. Zeker deze laatste, maar ook de socialistische zuil, omvatte niet alle maatschappelijke lagen van de bevolking en beide zuilen waren ook niet in staat alle maatschappelijke, culturele, economische en politieke terreinen met eigen organisaties te dekken. De twee confessionele zuilen hadden hun eigen politieke partijen, vakbonden, onderwijsinstellingen, gezondheidszorg en jeugdzorg, woningbouwcorporaties, pers en cultuurorganisaties als bibliotheken en muziekverenigingen. Men zou alleen kunnen zeggen dat de amusementssector (bioscopen en dansgelegenheden), en dat tot hun ergernis, min of meer buiten hun bereik lag. Er waren filmkeuringen (en dan nog aparte rooms-katholieke) en er waren uiteraard restricties op het punt van openingstijden en dergelijke.

Natuurlijk komt de vraag op: hoe is die verzuiling in Nederland ontstaan? Het debat daarover tussen politicologen, sociologen en historici vond vooral plaats in de jaren zeventig en tachtig. In feite na de val van het zuilensysteem in de jaren zestig. Historici legden de nadruk op het *consensusdenken* in de Nederlandse samenleving. Dat dateerde eigenlijk al uit de tijd van de

Republiek (1579-1795). Compromissen sluiten, ruimte geven aan de diverse religieuze groeperingen was voor het bestuur op alle niveaus vanzelfsprekend. Daarnaast was er het gegeven dat naast de overheid de kerken al zorg droegen voor armen, wezen, bejaarden en soms ook onderwijs. Dit bleef zo in de 19^e^ eeuw en toen de religieuze groepen, dankzij het kiesrecht, zich ook politiek manifesteerden, bleven zij via wetgeving deze terreinen claimen. De schoolstrijd was zo'n onderwerp dat tot een versterking van de verzuiling heeft bijgedragen. Zeker in het interbellum werd het meer en meer gebruik dat de overheid gelden fourneerde en dat de zuilen deze overheidssubsidies via daartoe geëigende organisaties besteedden.

Bij sociologen en politicologen lag de nadruk wat meer op het feit dat de verzuiling pas rond en na 1900 vorm kreeg. Dit wordt overigens door recent historisch onderzoek, dat al veel vormen van verzuiling in de 19^e^ eeuw aanduidt, gedeeltelijk tenietgedaan. Wel wijzen zij, en dat is niet onjuist, op nog twee andere verschijnselen. Voor de confessionele zuilen werkte de verzuiling ook als een emancipatiemogelijkheid. De burgers die net kiesrecht hadden gekregen werden door hun leiders voorgelicht. Zij kregen organisaties en konden via eigen onderwijs opklimmen in de samenleving. Kortom de zuil werkte emanciperend. Maar dat gold in mindere mate voor de vrouwen in die zuilen. Vaak was daar nog de gedachte dat kiesrecht voor hen niet nodig was: de taak als vrouw en moeder was de hoogste taak en wetgeving op het gebied van juridische zelfstandigheid voor de gehuwde vrouw en een ruimere voorlichting op het gebied van geboortebeperking waren taboe. Tegelijk toonden de sociologen en politicologen aan dat niet alleen de vrouw er minder goed afkwam, ook dienden de confessionele zuilen vooral als bastions in de strijd tegen het verfoeide goddeloze liberalisme en socialisme. Interessant is dat op het terrein van de nationale identiteit in feite elke zuil zijn eigen nationale historische visie op Nederland ontwikkelde. Het woord consensus is al gevallen. Die consensus was noodzakelijk om het land bestuurbaar te houden. Aan de top van de zuilenorganisaties was er overleg en overheerste toch wel het gevoel dat men deel uitmaakte van een breder geheel dan de eigen zuil. Dat die consensus niet zonder slag of stoot bereikt werd, zal duidelijk zijn, maar dat hoorde bij het spel van de pacificatiedemocratie.

In de Nederlandse politiek domineerden na 1918 de confessionele partijen. De sociaaldemocraten stonden tot 1939, na de mislukte staatsgreep van Pieter Jelles Troestra in 1918, buitenspel. Ondanks het algemeen kiesrecht, in de grondwetswijzigingen van 1917 vastgelegd en effectief in 1918 (het vrouwenkiesrecht volgde in 1920), was de verkiezingswinst voor de sociaaldemocraten niet erg groot geweest. De liberalen hadden zwaar verlies geleden en stonden in feite buitenspel, al mochten ze met enkele confessionele kabinetten meedoen. De eenheid in het confessionele front was niet altijd even solide. Er waren meningsverschillen tussen de katholieken en de protestanten. Bij de protestanten konden de antipaapse neigingen niet altijd onderdrukt worden en waren er geschillen over het gezantschap bij het Vaticaan, het processieverbod, militaire kwesties (bewapening) en de zondagsrust. De wens om links buiten de macht te houden en de verworvenheden van de verzuiling te bewaren hield de confessionelen bij elkaar. Wel groeide in de Roomsch-Katholieke Staatspartij (RKSP) een stroming die wel met de sociaaldemocraten wilde samenwerken. Deze groep steunend op de arbeidersaanhang in de katholieke zuil zag zeker in de crisisjaren meer in samenwerking met links dan met de Anti-Revolutionaire politicus Hendrik Colijn. Bij de A.R was die arbeidersaanhang ook wel aanwezig, maar was de trouw aan de zuil groter. De andere grote protestantse partij de Christelijk-Historische Unie (CHU) was meer een partij van de middenklassen.

Problematisch was echter in de jaren na 1918 het geloof in de parlementaire democratie zelf. Het algemeen enkelvoudig mannen- en vrouwenkiesrecht was in de meeste West-Europese landen voor of na de Eerste Wereldoorlog niet zonder strijd verworven. Maar de tegenstanders, deels gelovend dat alleen een elite leiding kon geven, deels gelovend in radicalere éénpartijsystemen, bleven morren en strijden voor de eigen idealen. In Nederland sprak men wel

van een grote en kleine crisis in de democratie. De kleine crisis omvatte meer kritiek op de gebreken van het parlementaire systeem, zoals de trage besluitvorming, de noodzaak tot compromissen, het grote aantal vaak kleine partijen en de noodzaak tot coalitievorming. De grote crisis ging echter uit van een absolute afwijzing van de parlementaire democratie en huldigde totalitaire principes in de vorm van communisme of fascisme en nationaalsocialisme.

In Nederland was de communistische aanhang echter klein (maximaal 4 zetels in het parlement in de jaren 1922-1940). De confessionelen hadden er samen in die jaren ruim 50 op de 100 zetels, waarvan de Roomsch-Katholieke Staatspartij (RKSP) er gemiddeld 30 had; de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) kwam gemiddeld op 22 zetels en de twee liberale partijen op ongeveer 15 zetels. De confessionele overmacht duurde tot de parlementsverkiezingen van 1967.

De rechtse totalitaire idealen vormden zich eerst via kleine splinterpartijtjes gemodelleerd op het Italiaanse fascisme. Pas in de jaren dertig kreeg dit ideaal meer vorm in Noord-Brabant met Zwart Front van Arnold Meijer. Wel combineerde hij zijn katholieke autoritaire denkbeelden met een flinke portie antisemitisme. Breder weerklank en meer over het land verspreid was de Nederlandse Nationaal Socialistische Beweging van Anton Mussert, gesticht in 1931. Zij kregen bij de Provinciale Staten verkiezingen zelfs 7,9% van de stemmen, maar vielen in 1937 bij de parlementsverkiezingen terug op 4,2%. Met name Mussert speelde in op typische verschijnselen uit de jaren dertig. Alom in den lande was er - de economische crisis was er niet vreemd aan - een roep om eenheid, om meer gemeenschapszin, om af te zien van individualisme en kapitalistisch eigenbelang. Volksgemeenschap was de leuze bij uitstek. In tal van conferenties en bijeenkomsten werd hierover gesproken én niet onbelangrijk: het ging ook om een doorbreken van de schotjesgeest, ontstaan en in stand gehouden door de verzuiling. Het gevaar in de omarming van idealen als de volksgemeenschap en een sterk organische maatschappijbeschouwing was een terecht komen in de nationaalsocialistische ideologie. Gelukkig was een overgrote meerderheid van de bevolking hiervan doordrongen en zij bleef toch trouw aan de zuilenorganisaties.

5. Groot-Nederland als politiek ideaal

Het interessante van de Groot-Nederlandse Beweging is dat de aanhang niet direct paste in een van de vier zuilen die Nederland kende. De beweging haalde haar aanhang uit protestantse en katholieke kringen, waarbij de protestantse aanhang de grootste was. Overigens waren protestante leden van de Groot-Nederlandse Beweging eerder liberaal dan bijvoorbeeld Anti-Revolutionair of Christelijk-Historisch. De geringere katholieke aanhang kan verklaard worden doordat de katholieken nog in een emancipatiefase zaten. Hun doel was primair volledige acceptatie in de Nederlandse samenleving.

Opvallend is ook - ik wees er al op - de geringe aandacht die de Groot-Nederlandse Beweging onder politici kreeg. Maar dat dreigde te veranderen met de komst van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). De occupatie met taal en regio bracht de Groot-Nederlandse Beweging haast vanzelf in aanraking met de NSB, ook al waren de groeperingen in Nederland klein met het Verdinaso en Zwart Front. De officiële lijn van ANV en Dietsche Bond was de politiek buiten de deur houden en geen pro- of contrastandpunt innemen. Omgekeerd deed de NSB dat wel door zich Groot-Nederlandse idealen toe te eigenen. Zij stond tot 1937 sympathiek tegen over Groot-Nederland en de beweging had ook twee leden die in de Groot-Nederlandse Beweging naam hadden, nl. A.J. Van Vessem en R. van Genechten. Al of niet kiezen voor de NSB en verwante organisaties en de vraag wie dat gedaan had en wie niet, vergiftigden de sfeer binnen ANV, Dietsche Bond en Dietsch Studenten Verbond (DSV). Hier ligt de voornaamste reden van de vrij snelle achteruitgang van het DSV.

Een concreet voorbeeld van die vergiftigde sfeer levert wel de plaatsing van het beeld van René De Clercq, gemaakt door Jozef Cantré, op De Clercqs graf te Lage Vuursche in 1936. Vanaf het begin gingen er geruchten dat de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) zich een rol toe wilde eigenen bij deze plechtigheid. En dat gebeurde ook. Onder leiding van Van Vessem en Van Genechten marcheerden bij het graf leden van de NSB en de Nationale Jeugdstorm. Daarnaast waren er leden van de Grijze Brigade van het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) en leden van Zwart Front naast afgevaardigden van de Raad van Vlaanderen, het ANV, de Dietsche Bond en het Dietsch Studenten Verbond en de Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging. Het liep fout toen bij het zingen van het Wilhelmus leden van de NSB en de Nationale Jeugdstorm de Hitlergroet (gestrekte arm) brachten. In een spontane reactie balden Marcel Minnaert en Jozef Cantré, beiden sympathiserend met het communisme, de vuist. Dit incident werd in de NSB-pers gebruikt om links zo zwart mogelijk te maken en over de eigen faux pas zweeg men. Een faux pas was het en geen kleine. René De Clercq was geen nationaalsocialist of fascist geweest en was eerder als ‘sociaalliberaal’ te typeren zoals het socialistische dagblad *Het Volk* terecht opmerkte. Ook Hendrik Burger, de voorzitter van de Dietsche Bond sprak zijn afschuw uit over het misbruiken door de NSB van deze plechtigheid.

Men zou kunnen verdedigen dat de plechtigheid bij het graf van René De Clercq het signaal is geweest van een verharding van de politieke tegenstellingen in Nederland vlak voor de Tweede Wereldoorlog. Maar het was niet alleen een verharding maar ook een verduidelijking die uiteindelijk ook binnen de kringen van de Groot-Nederlandse Beweging helderheid bracht en tot gevolg had dat - al was de schare Groot-Nederlanders klein - de overgrote meerderheid van de leden zich verre hield van het rechts extremisme.

Utrecht, november 2007
Pieter van Hees

Literatuur:

J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis van het Moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*. De Haan, Houten 1988.
E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*. dl. II, *1914-1980*. Amsterdam - Brussel 1986.
Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*. Nijmegen 1999.
Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. Haarlem 2002.
Lode Wils, *Flamenpolitik en aktivisme*. Leuven 1974.
Lode Wils, *Frans Van Cauwelaert en de barst in België*. Antwerpen - Baarn 2000.
Lode Wils, *Burgemeester Van Cauwelaert, 1923-1932. Schepper van Nederlandstalig Vlaanderen*. Antwerpen - Amsterdam 2005.

Partijen, afkortingen:

NSB: Nationaal-Socialistische Beweging
ANV: Algemeen-Nederlands Verbond
RKSP: Roomsch-Katholieke Staatspartij
SDAP: Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
CHU: Christelijk-Historische Unie
DSV: Dietsch Studenten Verbond
VNV: Vlaams Nationaal Verbond
AR: Anti-Revolutionair